

Sustainable Business Development Model in Light of Islamic Values and Principles

Behrooz Jamali¹ | Amir Jamshidi²

1. Ph.D. in Technological Entrepreneurship, Faculty of entrepreneurship, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: Behrooz.jamali@ut.ac.ir

2. Master's Degree in Entrepreneurship, Faculty of entrepreneurship, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: Amir.jamshidi1347@ut.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received 16 August 2023 Received in revised form 23 September 2023 Accepted 20 November 2023 Published online 27 November 2023</p> <p>Keywords: Islamic values, Business, Sustainability.</p>	<p>Objective: Objective: The objective of this study is to design a business sustainability model that incorporates Islamic values and ethical principles, with the aim of promoting business growth and development.</p> <p>Method: To achieve the objective, a combination of content analysis and expert consultations was employed. Content analysis was used to identify relevant Islamic and ethical values, dimensions of development, establishment of Islamic businesses, and growth strategies. Expert consultations were conducted to gather insights and validate the findings.</p> <p>Results: The designed business sustainability model encompasses various strategies and values. Strategies identified include time and opportunity recognition, innovation at work, skills and knowledge in business, honesty in dealings, healthy relationships, risk-taking, planning, improving the working environment, control and supervision, meritocracy, training and skill enhancement, and incentive and penalty systems. Islamic and ethical values identified as governing principles include understanding of change, spending in work, remembrance of God in work, reliance on God, being goal-oriented, and having dedication and effort in work.</p> <p>Conclusion: Incorporating Islamic values and ethical principles in business practices can contribute significantly to business sustainability. The designed business sustainability model provides a framework for businesses to integrate these values and strategies into their operations, fostering growth and development while maintaining ethical standards. The findings of this study can guide entrepreneurs and business leaders in creating sustainable and ethically-driven businesses.</p>

Cite this article: Jamali, B & Jamshidi, A. (2023). Sustainable Business Development Model in Light of Islamic Values and *Journal of Entrepreneurship and Innovation Research*, 2(3), 103-115.

© The Author(s).

Publisher: Scientific Association of Entrepreneurship & Innovation in IRAN.

الگوی توسعه‌ی پایدار کسب و کار در پرتو ارزش‌ها و اصول اسلامی

بهرروز جمالی^۱ | امیر جمشیدی^۲

۱. دکتری کارآفرینی، گروه کارآفرینی فناورانه، دانشکده کارآفرینی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Behrooz.jamali@ut.ac.ir
۲. کارشناسی ارشد، گروه کارآفرینی فناورانه، دانشکده کارآفرینی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Amir.jamshidi1347@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

هدف: در دوران معاصر، اصول اخلاقی کسب و کار به عنوان یکی از اجزای اصلی برای پایداری شرکت‌ها مطرح شده است. با توجه به شکست بسیاری از شرکت‌ها در سال‌های اولیه تأسیس، گنجاندن ارزش‌ها و اصول اخلاقی اسلامی می‌تواند به طرح‌ریزی رشد و توسعه کسب و کارها کمک بسیاری کند. توسعه پایدار مفهومی گسترده و تعاملی است که توازنی بین نیاز به رشد اقتصادی، حفاظت از محیط زیست و عدالت اجتماعی را حفظ می‌کند. هدف این مطالعه طراحی یک مدل پایداری کسب و کار در راستای ارزش‌های اسلامی است. برای شناسایی و طراحی این مدل، تحلیل محتوا و مشاوره با کارشناسان مورد استفاده قرار گرفت.

روش: برای دستیابی به هدف، ترکیبی از تحلیل محتوا و مشاوره با کارشناسان به کار گرفته شد. تحلیل محتوا برای شناسایی ارزش‌های اسلامی و اخلاقی مرتبط، ابعاد توسعه، تأسیس کسب و کارهای اسلامی و استراتژی‌های رشد استفاده شد. مشاوره با کارشناسان نیز برای جمع‌آوری بینش‌ها و اعتبارسنجی نتایج انجام شد.

یافته‌ها: مدل پایداری کسب و کار طراحی شده شامل استراتژی‌ها و ارزش‌های مختلف است. استراتژی‌های شناسایی شده شامل شناخت زمان و فرصت، نوآوری در کار، مهارت‌ها و دانش در کسب و کار، صداقت در معاملات، روابط سالم، جسارت، برنامه‌ریزی، بهبود محیط کار، کنترل و نظارت، مرتب‌سازی بر اساس شایستگی، آموزش و تقویت مهارت‌ها، و سیستم پاداش و تنبیه است. ارزش‌های اسلامی و اخلاقی شناخته شده به عنوان اصول حاکم شامل درک تغییر، هزینه‌گذاری در کار، یادآوری خدا در کار، توکل به خدا، هدف‌گذاری و تفاند در کار، و اهتمام و تلاش در کار بود.

نتیجه‌گیری: گنجاندن ارزش‌ها و اصول اسلامی و اخلاقی در شیوه‌های کسب و کار می‌تواند به طراحی شرکت‌های پایدار بسیار کمک کند. مدل پایداری کسب و کار طراحی شده، یک چارچوب را برای شرکت‌ها فراهم می‌کند تا این ارزش‌ها و استراتژی‌ها را به عملیات خود یکپارچه کنند و رشد و توسعه را ترویج دهند در حالی که استانداردهای اخلاقی را حفظ می‌کنند. یافته‌های این مطالعه می‌تواند کارآفرینان و رهبران کسب و کار را در ایجاد شرکت‌های پایدار و با رویکرد اخلاقی هدایت کند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۶/۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۷/۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۹/۴

کلیدواژه‌ها:

ارزش‌های اسلامی، کسب و کار،

پایداری

استناد: جمالی، بهروز، و جمشیدی، امیر (۱۴۰۲). الگوی توسعه‌ی پایدار کسب و کار در پرتو ارزش‌ها و اصول اسلامی. پژوهش‌های کارآفرینی و نوآوری.

۲(۳)، ۱۰۳-۱۱۵.

ناشر: انجمن علمی کارآفرینی و نوآوری ایران.

© نویسندگان.

۱. مقدمه

خداوند متعال نیازمندی‌های انسان را به صورت مواد خام در طبیعت قرار داده است و تمام نظام هستی را مسخر انسان کرده و از آدمی خواسته تا با کار بر روی آن، نیازهایش را برطرف سازد و عزتمندانه زندگی کند. نخستین کسانی که به این خواسته‌ی خداوند جامه عمل پوشاندند، پیامبران الهی و جانشینان آنان بودند که دامداری، کشاورزی، بافندگی و صنعت را پایه‌گذاری کردند. (تقی زاده، ۱۳۹۱)

کار و تلاش اقتصادی، افزون بر نقش مثبت در تعالی شخصیت انسان و کسب درآمد، توسعه و پیشرفت جامعه را به دنبال دارد. کار، منشأ اصلی تولید ثروت است. در بینش و تفکر اسلامی، کار خلاق و مولد، منشاء کسب مال و درآمد و کلید استفاده از منابع طبیعی و خدادادی است.

اسلام با تاکید بر تضمین روزی‌بندگان از سوی خدای متعال، سعی و تلاش را توصیه کرده و در قرآن می‌فرماید: "وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى"؛ انسان جز محصول کوشش خویش، مالک چیزی نیست. (جوادی آملی، ۱۳۹۲). در بسیاری از روایات از کار و تلاش برای روزی حلال به عبادت برتر تعبیر شده است؛ امیر مومنان (ع) آن را از سحرخیزی در راه خدا کمتر ندانسته (دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۱۵؛ به نقل از جوادی آملی، ۱۳۹۲).

هر کاری که محصول مثبتی داشته باشد و معاش زندگی را تامین کند، مقدس و در اسلام به عنوان کار مورد تمجید قرار گرفته است؛ چنان که امام صادق (ع) به هشام فرمود: "هرگاه دو گروه را برای جنگ در برابر هم صف کشیده دیدی، در چنین موقعیتی و چنان روزی هم، کسب و معاش زندگی را رها نکن" (تحف العقول، ص ۴۸۱، به نقل از عبدوس، ۱۳۸۳). قرآن کریم رهبران بزرگی همچون حضرت سلیمان، داود و ذوالقرنین را مثال می‌زند که با تبحر زیاد و مانند کسانی که امروزه کارآفرین نامیده می‌شوند، ثروت فراوان تولید کرده، جامعه را هم به فعالیت ترغیب، و در نتیجه انسان‌ها را از بطالت و بیکاری رها نمودند (سبحانی و همکاران، ۱۳۹۱).

در قرآن کریم کسب و کار و کارآفرینی با عناوین مختلفی در بیش از ۳۰ سوره و حدود ۵۰ آیه توصیه و تشویق شده است. (خنیفر، ۱۳۸۶)

کار و کوشش برای کسب مال حلال، به گونه‌ی عام و تولید به‌طور خاص مورد توجه و تشویق پیشوایان دین است. در مقابل، معطل گذاشتن مال نکوهش شده است. امیرمومنان (ع) می‌فرماید: ملتی که آب و زمین کشاورزی به اندازه‌ی کافی دارد ولی نسبت به مهار آب‌ها و اصلاح زمین اهتمام نرزد و از آن‌ها بهره‌برداری نکند و در اثر کم کاری یا بدکاری محتاج شود، از رحمت حق دور باد (قرب الاسناد؛ ص ۵۵؛ مفاتیح الحیاه، ص ۵۷۸، به نقل از جوادی آملی، ۱۳۹۲).

انبیای الهی و اوصیای ایشان؛ نخستین کسانی بودند که به دستور خداوند متعال عمل کردند و به آن جامه‌ی عمل پوشاندند. از این رو خوداشتغالی و رو آوردن به مشاغلی که امروزه ما آن را به‌نام مشاغل آزاد می‌شناسیم، سیره‌ی انبیا و اولیا بوده است. مبتکر و پایه‌گذار بسیاری از کسب و کارها، انبیاء (ع) بوده‌اند؛ کشتی‌سازی، زره‌بافی، آهنگری، دامداری، بافندگی، کشاورزی، خیاطی، نجاری، تجارت، حصیربافی، بنایی و... نمونه‌ای از کار پیامبران برای امرار معاش بوده است. (تقی زاده، ۱۳۹۱).

امام صادق (ع) تعلیم و تعلم و به‌کارگیری حرفه‌ها و صنعت‌هایی را توصیه کرده اند که در سامان‌یابی زندگی مردم و برآوردن نیازهای آنان نقش دارند و برای نمونه بخشی از آن‌ها را نام برده‌اند، مانند نویسندگی، خطاطی، حسابداری، بازرگانی، زرگری، عملیات ساختمانی، بافندگی، دوزندگی، زین‌سازی، تصویرسازی و به‌کارگیری انواع وسایل و ابزارهای که گذران زندگی مردمان به آن‌ها وابسته و مورد نیازشان است. (تحف العقول، ص ۳۳۵. وسائل الشیعه، ص ۸۵. به نقل از مقدسی، ۱۳۹۷).

رشد و توسعه‌ی فرهنگ کارآفرینی، ضمن ایجاد پویایی اجتماعی و اقتصادی، موجب بهبود فعالیت‌های کارآفرینانه، نوآوری و فرصت‌های شغلی می‌شود (اولیسون و مایر^۱، ۲۰۱۴). فعالیت‌های کارآفرینی در هر کشوری بسیار حیاتی‌ست و لنگر ثبات اقتصادی و اجتماعی کشور است و به‌طور کلی موجب راه‌اندازی کسب و کارهای نوپا می‌شود (کالاک و همدسون^۲، ۲۰۱۶). رشد و توسعه‌ی

^۱. Olaison & Meier

^۲. Kalak & Hudson

فعالیت‌های کارآفرینانه و شکل‌گیری کسب و کارهای جدید و نوپا، یکی از مهم‌ترین ابعاد توسعه‌ی کشور است که ضمن ثمرات اقتصادی و رفاه اجتماعی موجب توانمندی شهروندان می‌شود (کانت^۳، ۲۰۱۲).

موفقیت فعالیت‌های کارآفرینانه و رشد و گسترش کسب و کارها، نیازمند داشتن برنامه‌های استراتژیک و عملیاتی در سطح ملی، منطقه‌یی و موسسه است (کارول^۴، ۲۰۱۷). جوامع و کسب و کارها بدون در نظر گرفتن همه‌ی جوانب، نمی‌توانند به ثبات و پایداری کسب و کار دست یابند. از این رو لازم است ضمن شناسایی توانمندی‌ها و عوامل کلیدی موفقیت، با طرح‌ریزی و برنامه‌ریزی دقیق، موفقیت خود را تضمین کنند (پاردو و آلفونسو^۵، ۲۰۱۷).

عدم توفیق کارآفرینان در تداوم فعالیت و شکست کسب و کارها، علاوه بر مشکلات اقتصادی که برای ایشان دارد، می‌تواند آثار روانی و اجتماعی فراوانی به وجود آورد و حتی پیامدهای مالی، عاطفی و روانی را به دنبال داشته باشد (فیش و بلاک^۶، ۲۰۲۱). از طرفی برخی پژوهشگران بر این باورند که شناسایی و تحلیل علل و عوامل شکست کارآفرینان، می‌تواند ثمرات بسیار ارزشمندی برای جامعه داشته باشد (هوئکر و آگروال^۷، ۲۰۰۷). زیرا علاوه بر انتشار دانش و تجربه‌ی کسب و کارهای شکست خورده (کوپ^۸، ۲۰۱۱) موجب می‌شود که دیگر کارآفرینان و صاحبان کسب و کار از تجربه‌ی آن‌ها استفاده کنند و باعث رشد و یادگیری شود (گیب^۹، ۱۹۹۳). تحلیل عملکرد کارآفرینان موجب می‌شود که دیگران با آگاهی، برنامه‌ریزی اصولی و شناسایی راهکارها دست به اقدام بزنند (ویلیامز و همکاران^{۱۰}، ۲۰۲۰). توسعه‌ی فرهنگ و باورهای مرتبط با کارآفرینی، در کنار تحلیل تجربه‌های کارآفرینان و ارایه‌ی آموزش‌های مربوطه می‌تواند به موفقیت در پهنه‌ی کارآفرینی نوین یاری رساند (کوکرتز و همکاران^{۱۱}، ۲۰۲۰).

همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد، که نگرش عمومی به کسب و کار، فرهنگ، وجدان، تعهد و اخلاق کاری در کشور ما از ملل توسعه‌یافته ضعیف‌تر است و از این‌روی بایست در کنار دیگر عوامل این متغیرها نیز تقویت شوند (معیدفر، ۱۳۸۰). نداشتن فرهنگ مثبت به کسب و کار و نگرش منفی به راه‌اندازی کسب و کار، فرهنگ راحت‌طلبی، عدم تلاش و کوشش، قانع بودن به کم، دلالتی، علاقه به ثروت‌های باد آورده و ... سبب شده است که نگرش مثبتی به کسب و کار در کشور وجود نداشته باشد (ملکی و همکاران، ۱۳۸۸). از این‌روی نهادینه شدن باورها و اعتقادات مذهبی درباره‌ی کسب و کار به ویژه اصول اخلاقی مبتنی بر دین مبین اسلام درباره‌ی راه‌اندازی کسب و کار می‌تواند به این مهم کمک بسیاری کند (احمدپور و مقیمی، ۱۳۸۵). ارزش‌های اسلامی، حامی کار و تلاش و کسب ثروت هستند و بر سخت‌کوشی و مقاومت در برابر سختی‌ها تاکید دارند. اسلام، ضمن تصدیق کار، بر تلاش و کوشش انسان‌ها برای تأمین معاش و زندگی با عزت و شرف اصرار می‌ورزد (ملکی و همکاران، ۱۳۸۸). شناسایی اصول و ارزش‌های اخلاقی مبتنی بر دین اسلام و به‌کارگیری برنامه‌ی مناسب برای نهادینه‌سازی این اصول در زندگی و کسب و کار می‌تواند به راه‌اندازی کسب و کار و رونق اقتصادی و اجتماعی کمک فراوانی کند. توسعه پایدار یک مفهوم کلیدی است که به تعادل بین نیازهای اقتصادی، اجتماعی و محیط زیستی جوامع اشاره دارد. هدف از توسعه پایدار تأمین نیازهای کنونی بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده برای تأمین نیازهای خود است. این مفهوم شامل چندین جنبه کلیدی است، پایداری اقتصادی، پایداری اجتماعی، پایداری محیطی، توسعه فرهنگی و محلی، حکمرانی و مشارکت (یدالهی فارسی و همکاران، ۲۰۱۴).

از این‌رو مسأله‌ی اصلی که این پژوهش دنبال می‌کند، اینست که اصول اخلاقی مورد تاکید دین مبین اسلام در خصوص راه‌اندازی کسب و کار کدامند؟ تأثیر این اصول بر توسعه کسب و کارها چگونه است؟ چگونه اصول و ارزش‌های اسلامی باعث پایداری در کسب و کار می‌شود؟

3. Cant

4. Carroll

5. Pardo & Alfonso

6. Fisch and Block

7. Hoetker & Agarwal

8. Cope

9. Gibb

10. Williams et al

11. Kuckertz et al

۲. پیشینه تحقیق

۲-۱. کار آفرینی در اسلام و فقه شیعه

در کتاب‌های فقهی شیعه و احادیث اسلامی، تحصیل درآمد از مسیر صحیح، «عبادت» تلقی شده و تجارت و توسعه زندگی، امری مطلوب عنوان شده است.

شیخ صدوق در کتاب ارزشمند خود به نام **من لا یحضره الفقیه** (معیشت، مکاسب...)، احادیث و روایات بسیاری را پیرامون کسب و کارها، تجارت، اهمیت آن و آداب و احکام تجارت آورده است. تلاش صدوق در جمع‌آوری، تنظیم و تدوین این روایات، قدیمی‌ترین اثر در این حوزه و زیربنای بسیاری از پژوهش‌های فقهی و اجتماعی بعدی به شمار می‌آید. (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۲)

علاوه بر این جامع‌ترین اثر فقهی در حوزه کسب و کار، کتاب **المکاسب**، از دقیق‌ترین آثار شیخ انصاری در فقه و از منابع اصلی فقه استدلالی و آموزش آن در حوزه‌های علمیه مرسوم بوده است. از نوآوری‌های این کتاب جهت دادن فقه شیعی به سمت فقه معاملاتی‌ست؛ در حالی که قبل از شیخ انصاری، فقه بیشتر ناظر به فقه عبادات بوده است. مؤلف در بخش نخست به کسب‌ها و تجارت‌های حلال و حرام پرداخته و درباره هر یک به صورت مستقل بحث کرده است. در این بخش به پنج نوع از کسب‌های حرام اشاره شده است. بخش دوم نیز به بحث استدلالی و مفصل درباره‌ی خرید و فروش پرداخته است. در این بخش، مسائل مهم و اساسی خرید و فروش به صورت مفصل مورد بحث قرار گرفته است.

علامه جوادی آملی در کتاب ارزشمند **مفاتیح الحیات**، با استفاده از آیات قرآن و روایات نقل شده از اهل بیت عصمت و طهارت (ع)؛ در اهمیت تولید (بهره‌ور ساختن مال)، سفارش به تولید، هدف تولید، عوامل معنوی بهره‌ور سازی مال (صدقه، امانتداری، ازدواج و...)، کسب یا عامل مادی تولید، اهمیت تلاش و کسب، پاک‌ترین کسب‌ها، زمان مناسب کسب، شرایط کسب حلال، آثار کسب حلال، برخی از درآمدهای حرام، انواع کسب (راه‌های تولید: کشاورزی، دامداری، تجارت)، فضیلت و اهمیت تجارت، آداب تجارت حلال (فقه تجارت، خدمات‌محوری در خرید و فروش، آسان‌گیری در تجارت، پذیرش پشیمانی خریدار، صداقت، حفظ منبع درآمد)، دعا به هنگام داد و ستد، رفتارهای ناپسند در داد و ستد (ناجوانمردی، بازار گرمی، سوگند در داد و ستد، فریب در معامله، پرهیز از برخی معاملات)، اهمیت صنعت، آداب صنعتگری، اقسام صنعت (صنعت حلال، صنعت حرام)، معیشت معتدلانه و... مطالب مفید و راه‌گشایی را بیان کرده است. (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ص ۵۷۷)

علامه مجلسی در **حلیه المتقین** در آداب و اخلاق اسلامی، در بیان احادیث و سخنان معصومین (ع)، به ذکر تعدادی از فضایل و رذایل اخلاقی هنگام کسب و کار می‌پردازد. یادگیری مسائل (احکام) تجارت، مهربانی با مشتری، انصاف و بردباری از جمله فضائل اخلاقی و همچنین ربا، سوگند دروغ، ستم و کم‌فروشی، از جمله رذائل اخلاقی هنگام کسب و کار بیان شده است. (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۲)

درباره‌ی تأثیر ارزش‌های مذهبی بر توسعه‌ی اقتصادی دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. برخی پژوهشگران بر این باورند که ارزش‌های دینی و مذهبی بر رفتار اقتصادی جوامع اثرگذار است. برخی دیگر از این دو را مستقل از یکدیگر می‌دانند (اودریچ و همکاران، ۲۰۰۷). اما اسلام، به کار و اشتغال اهمیت بسیاری داده و بیکاری را به شدت نکوهش می‌کند (سبحانی و همکاران، ۱۳۹۱). این تأکیدات می‌تواند از منظر قرآن کریم، پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم مورد بررسی قرار گیرد.

۲-۲. مصادیق کار آفرینی و کسب و کار از منظر آیات و روایات

"هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَعْفِرُوهُ ثُمَّ تَوْبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ"

اوست که شما را از زمین ایجاد کرده و از شما خواسته است تا با تصرف در زمین، آن را قابل بهره‌برداری و آباد کنید؛ (سوره هود، آیه ۶۱).

امیر مومنان (ع) می‌فرماید: مَنْ وَجَدَ مَاءً وَ تَرَابًا ثُمَّ افْتَقَرَ فَأَبَدَهُ اللَّهُ

«ملتی که آب و زمین کشاورزی به اندازه‌ی کافی دارد ولی آب‌ها را مهیار و زمین را اصلاح نکند و از آن‌ها بهره‌برداری نکند و در اثر کم‌کاری و یا بدکاری محتاج شود از رحمت حق دور باد.» (مفاتیح الحیاه، ص ۵۷۸، جوادی آملی ۱۳۹۲)

زراره از امام صادق (ع) درباره‌ی عدم تولید و سودآور نکردن سرمایه نقل می‌کند:

عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ: مَا يُخَلِّفُ الرَّجُلُ شَيْئًا أَشَدَّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَالِ الصَّامِتِ كَيْفَ يَصْنَعُ بِهِ قَالَ يَجْعَلُهُ فِي الْحَائِطِ يَعْينِي فِي الْبِسْتَانِ أَوْ الدَّارِ

در میان اموال بر جای مانده از انسان، چیزی دردناک‌تر از مال صامت (پول نقد یا طلا و نقره) نیست. وی پرسید: پس چه کند؟ فرمود: آن را در تولید باغ، مزرعه یا بنا به کار گیرد. (من لایحضره الفقیه، ص ۱۷۰، ترجمه غفاری، ۱۳۸۵)

الإمام الباقر عليه السلام: مَنْ طَلَبَ الرِّزْقَ فِي الدُّنْيَا اسْتِعْفَافًا عَنِ النَّاسِ، وَتَوْسِيعًا عَلَى أَهْلِهِ، وَتَعَطُّفًا عَلَى جَارِهِ، لَقِيَ اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَوَجْهَهُ مِثْلُ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ

امام باقر (ع) فرمود: هر کس در دنیا برای بی‌نیازی خود از مردم و گشایش بر خانواده‌ی خویش و ابراز به همسایه‌اش در جست و جوی رزق و روزی باشد، خدای بزرگ را در روز قیامت در حالی دیدار می‌کند که چهره‌اش همانند ماه شب چهاردهم می‌درخشد. (الکافی، ص ۷۸، ترجمه حسن زاده، ۱۳۸۵)

رسولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: مَا أَكَلَ أَحَدٌ طَعَامًا قَطُّ خَيْرًا مِنْ أَنْ يَأْكُلَ مِنْ عَمَلٍ يَدِهِ، وَإِنْ نَبَى اللَّهُ دَاوُودَ كَانَ يَأْكُلُ مِنْ عَمَلٍ يَدِهِ

پیامبر اسلام (ص) فرمود: هرگز کسی غذایی بهتر از دسترنج خود نخورده است. پیامبر خدا، داوود، از دسترنج خود امرار معاش می‌کرد. (کنز العمال، ص ۸، به نقل از علی نصیری، ۱۳۹۷)؛ نیز می‌فرماید: هر که از دسترنج خویش بخورد روز قیامت در شمار پیامبران باشد و پادشاه آنان را دریافت کند. (جامع الاخبار، ص ۱۳۹؛ به نقل از جوادی عاملی، ۱۳۹۲)

امام صادق (علیه السلام): وَ جَعَلَ الْخَبْزُ مَتَعَدًّا لَا يُنَالُ إِلَّا بِالْحَيْلَةِ وَ أَحْرَكَهُ لِيَكُونَ لِلْإِنْسَانِ فِي ذَلِكَ شُغْلٌ يَكْفُهُ عَمَّا يُخْرِجُهُ إِلَيْهِ الْفَرَاغُ مِنَ الْأَشْرِ وَ الْعَبَثِ

امام صادق (ع) می‌فرماید: خداوند نان را طوری قرار داده است که جز با رنج و مشقت و تلاش و حرکت (کاشت، داشت، برداشت و ذخیره‌سازی) به دست نمی‌آید؛ تا انسان به کسب حلال مشغول شود و به خاطر بی‌کاری و بطالت، در سرمستی و فساد غوطه ور نشود" (توحید مفضل، ص ۸۷، ترجمه رضایی، ۱۳۹۵).

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: مَنْ عَمِلَ عَلَى غَيْرِ عِلْمٍ كَانَ مَا يُفْسِدُ أَكْثَرَ مِمَّا يُصْلِحُ.

پیامبر اکرم (ص): زیان کار ناآگاهانه و بدون تخصص، بیش از سود و منفعت آن است. (الکافی، ص ۴۴، ترجمه حسن زاده، ۱۳۸۵)

امام صادق (ع): الْعَامِلُ عَلَى غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ الطَّرِيقِ لَا يَزِيدُهُ سُرْعَةُ السَّيْرِ إِلَّا بُعْدًا.

امام صادق (ع) فرمود: کار ناآگاهانه، کارآفرین را به مسیر بیراهه می‌کشاند و سرعت سیرش او را از مقصدش دور خواهد کرد. (من لا یحضره الفقیه، ص ۴۰۱، ترجمه غفاری، ۱۳۸۵)

امام علی علیه السلام: لَا تَطْلُبْ سُرْعَةَ الْعَمَلِ وَ اطْلُبْ تَجْوِيدَهُ؛ فَإِنَّ النَّاسَ لَا يَسْأَلُونَ فِي «كَمْ فَرَّغَ مِنَ الْعَمَلِ»؟ إِنَّمَا يَسْأَلُونَ عَنِ جَوْدَةِ صَنْعَتِهِ؛

امیر مومنان (ع) با توجه به تاثیر کیفیت کالا در رونق اقتصادی و افزایش تقاضا چنین فرمود: در تولید، در پی سرعت کار نباش، بلکه به کمال و کیفیت محصول و بازدهی توجه کن که مردم از آن می‌پرسند. (ابن ابی الحدید، ص ۲۶۷، به نقل از مقدسی، ۱۳۹۷)

امام رضا (علیه السلام): "فَإِذَا فَعَلَ النَّاسُ هَذِهِ الْأَشْيَاءَ وَ ارْتَكَبَ كُلُّ إِنْسَانٍ مَا يَشْتَهِي وَ يَهْوَاهُ مِنْ غَيْرِ مُرَاقَبَةٍ لِأَحَدٍ كَانَ فِي ذَلِكَ فَسَادُ الْخَلْقِ أَجْمَعِينَ وَ وَثُبُ بَعْضِهِمْ عَلَى بَعْضٍ"

امام رضا (ع) می‌فرماید: هنگامی که مردمان به انجام دادن کارهای ممنوع بپردازند و هر انسانی هر کاری را که دلش می‌خواهد (و) منافع شخصی و یا گروهی او اقتضا می‌کند، انجام دهد و هیچ کس نظارتی بر کارشان نداشته باشد، مردم گرفتار تباهی و فساد می‌شوند و به اموال و نوامیس یکدیگر حمله ور خواهند شد" (بحار الأنوار، ص ۱۰، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۴).

۳. روش‌شناسی

پاسخ به پرسش‌های پژوهش به نوعی روش‌شناسی نیاز دارد که بتواند به بررسی و تحلیل متون اسلامی بپردازد که اغلب داده‌های کیفی هستند، و علاوه بر آن امکان ایجاد الگوی نوینی را جهت بررسی فراهم سازد که حاصل استخراج و مفهوم‌سازی عوامل مشترک بین آنهاست، (منتظری و همکاران، ۱۳۹۷). از این‌رو پژوهش حاضر از روش‌های ترکیبی و تحلیل محتوای کیفی استقرایی بهره می‌گیرد. در روش تحلیل محتوای کیفی استقرایی، پژوهشگر از به‌کارگیری طبقات از قبل تعیین شده اجتناب می‌ورزد و در عوض اجازه می‌دهد که طبقات و نام‌شان از درون داده‌ها بیرون آیند. در این روش، به جای اینکه شروع گردآوری داده‌ها با اتکا به فرضیاتی باشد که از دل یک نظریه بیرون آمده است، نقطه‌ی آغاز آن بر اساس پرسش و هدف پژوهش است. بنابراین پژوهشگر در داده‌ها کاملاً غرق می‌شود تا به درک یا بصیرتی تازه دست یابد. ابتدا تحلیل داده‌ها با خواندن مکرر متن برای غوطه‌ور شدن در آن‌ها و یافتن درکی کلی آغاز می‌شود. سپس برای استخراج کدی متون، کلمه به کلمه خوانده می‌شود. این فرایند به طور پیوسته از استخراج کدها تا نامگذاری آنها تداوم می‌یابد. پس از آن، کدها بر اساس تفاوت‌ها یا شباهت‌های‌شان به داخل طبقات دسته‌بندی می‌شوند و در پایان به ازای هر مفهوم، شواهدی از متن نقل قول می‌شود (مؤمنی راد، ۱۳۹۲).

۳-۱. گردآوری داده‌ها

به واسطه ارتباط مستقیم این پژوهش با حوزه‌ی اسلامی، آیات قرآن کریم و احادیث ائمه معصومین علیهم‌السلام به عنوان متون اصلی (جامعه) و آیات و احادیث مرتبط با موضوع به عنوان نمونه (به صورت هدفمند) انتخاب و مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفت. در این مسیر آثار استاد شهید مطهری، کتاب توسعه‌ی اقتصادی بر پایه‌ی قرآن و حدیث، تألیف آیت الله محمدی ریشه‌ری - که دربرگیرنده‌ی بخش اعظم آیات و روایات مرتبط با مباحث توسعه است - و کتاب مفاتیح الحیات که به بیان آموزه‌های دینی در کلیه‌ی شئون زندگی دنیایی پرداخته، و کتاب محیط زیست از منظر اسلام تألیف علامه جوادی آملی، کتاب المکاسب شیخ انصاری، کتاب حلیه المتقین علامه مجلسی و همچنین الگوی پایه‌ی اسلامی ایرانی پیشرفت که حاصل سال‌ها تلاش و مطالعه در مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت است، مباحث ارزشمندی را پیش روی پژوهشگر قرار داد.

۳-۲. تجزیه و تحلیل و کدگذاری داده‌ها

در تحلیل محتوای کیفی به روش استقرایی، تحلیل اطلاعات از طریق استخراج جمله‌های کلیدی متون و کدگذاری داده‌های کیفی، در پی یافتن و مفهوم‌سازی موضوعات مرتبط با پژوهش استفاده می‌شود که در میان انبوه داده‌های اطلاعاتی وجود دارند، (الوانی و همکاران، ۱۳۸۳). بر همین اساس، در مرحله‌ی نخست، با بررسی خطبه‌ی خط متون و با توجه به کلید واژه‌های مورد نظر پژوهشگر، جمله‌های کلیدی که مستقیم و یا غیرمستقیم به مفاهیم توسعه و پیشرفت، کسب و کار اسلامی، راه‌اندازی کسب و کار، و... اشاره داشتند، انتخاب و با استخراج مفاهیم از آنها، نخستین چرخه‌ی کدگذاری آغاز شد. سپس از طریق فرایند مقایسه‌ای، شباهت‌ها و تفاوت‌های مفاهیم، بررسی و مفاهیم مشابه در یک مقوله قرار داده شدند. این شیوه‌ی مقایسه‌ی مستمر مفاهیم با یکدیگر را شیوه‌ی تطبیقی پیوسته یا روش تجزیه و تحلیل مقایسه‌ای مداوم می‌گویند (استراس و کوربین، ۱۳۸۷). پس از انجام مرحله کدگذاری، به دلیل گستردگی جدول‌های مربوط به ایجاد مفاهیم از متون دینی، از آوردن این جدول‌ها خودداری شده و تنها به شکل‌گیری مقوله‌ها از مفاهیم در بخش یافته‌های پژوهش اشاره شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

هدف پژوهش حاضر این بود که ابعاد و مؤلفه‌های کلیدی توسعه‌ی پایدار کسب و کار در پرتو ارزش‌ها و اصول اسلامی تبیین و ارزیابی شود. از این رو و به همین منظور پرسش مهم مطرح شده این بود که ابعاد و مؤلفه‌های کلیدی کسب و کار پایدار با رویکرد اسلامی کدامند؟ براساس یافته‌های پژوهش، ابعاد و مؤلفه‌های کلیدی راه‌اندازی کسب و کار پایدار با رویکرد اسلامی به شرح زیر است:

۴-۱. ارزش‌ها و اصول اخلاقی و اسلامی حاکم

ارزش‌ها، اصول و مبانی زیرساختی و پایه‌ای است که تمامی فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی را در بر می‌گیرد. دین مبین اسلام با باور به این وضعیت، اعتقاد دارد که ارزش‌های دینی دربرگیرنده‌ی تمامی فعالیت‌های کارآفرینانه است. اهمیت این باورها به گونه‌ای است که آن را حافظ دین و کسب و کار می‌دانند. مهم‌ترین ارزش‌های استخراج شده به صورت زیر است:

جدول ۱. ارزش‌ها و اصول اخلاقی و اسلامی حاکم

مفهوم	مقوله
در کلیه‌ی دادوستدها یاد خداوند را داشتن	یاد خداوند در کار
از درآمدها و سود برای کمک به نیازمندان انفاق کنید	انفاق در کار
سرنوشت هیچ یک از افراد تغییر نمی‌کند مگر اینکه خودشان بخواهند.	درک تغییر
امید داشتن به یاری خداوند؛ همه تلاش خود را انجام دادن و واگذاری نتیجه‌ی نهایی به خداوند	توکل بر خداوند
انجام اعمال صالح و انتظار پاداش الهی	هدفمند بودن کار
تلاش و کوشش و پشتکار در جهت دستیابی به اهداف	تلاش در کار

۴-۲. ابعاد توسعه‌ی پایدار کسب و کار اسلامی

ابعاد توسعه پایدار کسب و کار دربرگیرنده‌ی سه بعد اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی است. در اسلام، وضعیت اقتصادی برای جامعه زیربنا و پایه و اساس است و بی‌توجهی به آن پایه و زیربنا را سست می‌کند و زمینه‌ساز مسایل و مشکلات فراوانی می‌شود. بر این اساس مهم‌ترین مفاهیم اقتصادی استخراج شده به شرح جدول زیر است:

جدول ۲. ابعاد اقتصادی توسعه پایدار کسب و کار اسلامی

مفهوم	مقوله
کسب و روزی حلال و پیشگیری از درآمد حرام	روزی حلال
حرام بودن احتکار و کسب درآمد از طریق آن	پرهیز از احتکار
لزوم تثبیت قیمت و پرهیز از گرانیفروشی	پرهیز از گرانیفروشی
عدم تبانی برای کسب سود بالا	سلامت اقتصادی
سود رسانی به مردم	سودرسانی به مردم
رعایت عدالت و مساوات در خدمت‌رسانی و توزیع کالا	عدالت

دین اسلام به همان اندازه که بر توسعه‌ی فردی تاکید دارد به توسعه‌ی اجتماعی نیز اهمیت داده و معتقد است که انسان موجودی اجتماعی است و بسیاری از استعدادهای او در بستر تعاملات اجتماعی شکوفا می‌شود. از این رو بعد اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد توسعه‌ی پایدار کسب و کار مورد تاکید قرار دارد.

جدول ۳. ابعاد اجتماعی توسعه‌ی پایدار کسب و کار اسلامی

مفهوم	مقوله
مشارکت و پاسخگویی در قبال جامعه	مشارکت و مسئولیت اجتماعی
رعایت عدالت و مساوات در خدمت‌رسانی و توزیع کالا	عدالت
عادلانه بودن روابط و مناسبات و عدم تصرف امکانات توسط اغنیاء	عدم سوء استفاده از امکانات
توجه به نظم اجتماعی و مشارکت در برقراری آن	نظم و انضباط اجتماعی
توجه به مشورت و همفکری با دیگران	مشورت و همفکری با جامعه
پرداخت حقوق و دستمزد مناسب و تقسیم عادلانه‌ی آن	عدالت در پرداخت
رعایت قانون و مقررات و پایبندی و تبعیت از آن	پایبندی به قوانین و مقررات
توجه به سلامت روانی و نشاط جامعه	توسعه سلامت روانی

اسلام دستورهای مؤکدی در زمینه‌ی حفظ و نگهداری محیط زیست و طبیعت بیان کرده است. آموزه‌های اسلام بهره‌برداری افراطی از طبیعت و ضرر رساندن به دیگران را رد کرده است. بنابراین راه‌اندازی کسب و کار نباید در تضاد با محیط زیست باشد.

جدول ۴. ابعاد زیست محیطی توسعه‌ی پایدار کسب و کار اسلامی

مفهوم	مقوله
پیشگیری از آسیب‌زدن به محیط زیست	پیشگیری از آسیب به محیط زیست
عدم تخریب و استفاده‌ی نابجا از محیط زیست	بهره‌برداری صحیح از محیط زیست
تلاش جهت آبادانی محل کار و زندگی	مشارکت در آبادانی زیست محیطی

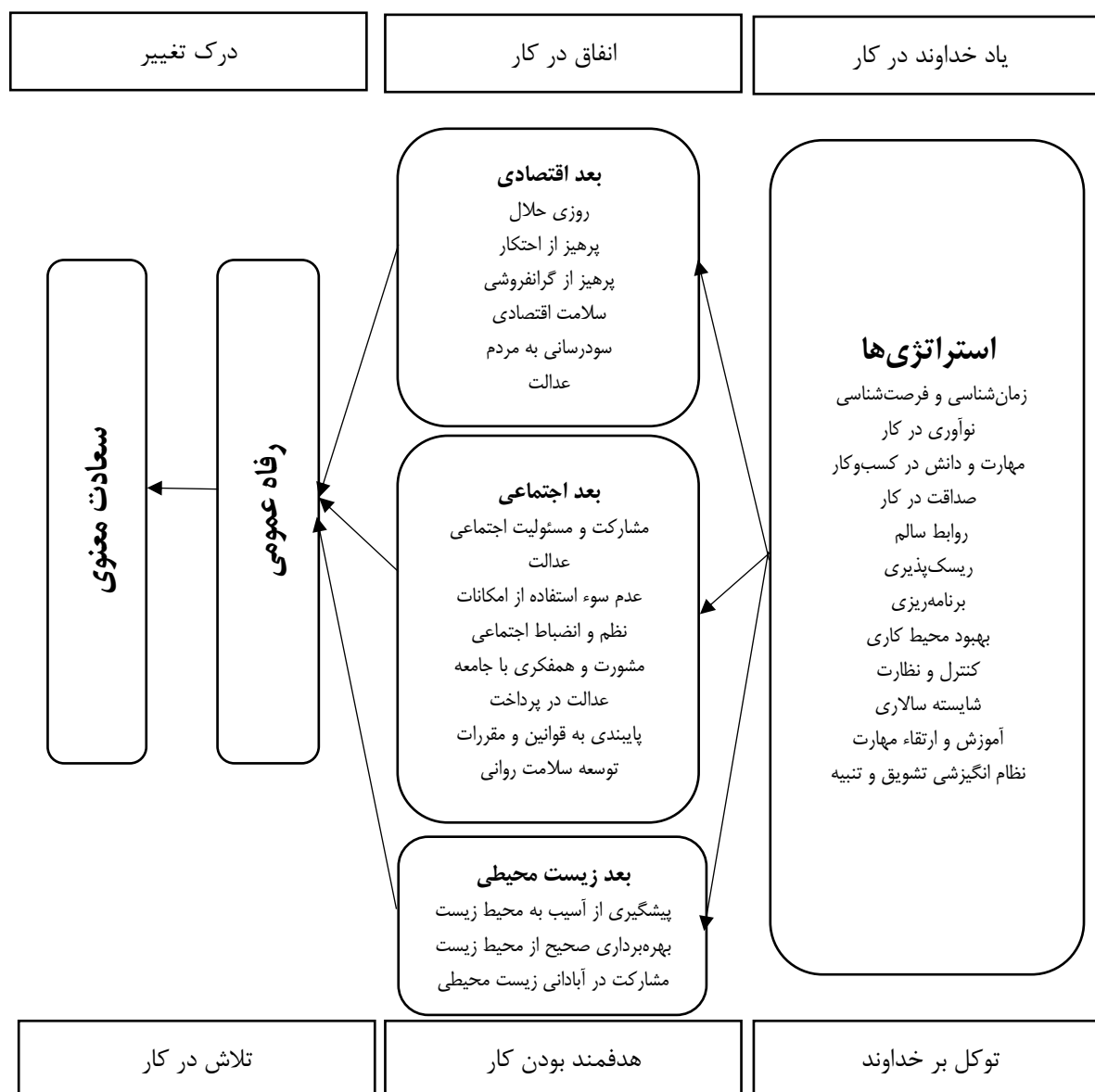
۴-۳. استراتژی‌های توسعه‌ی کسب و کار اسلامی

کسب و کارهای نوپا برای دستیابی به موفقیت و استمرار آن نیازمند به‌کارگیری استراتژی‌ها، اقدامات و برنامه‌های اساسی هستند. دین مبین اسلام با تاکید بر برخی از جنبه‌های مهم، راهکارهای موثری را ارائه داده است که می‌تواند توسط کسب و کارها به کار گرفته شود.

جدول ۵. استراتژی‌های توسعه کسب و کار اسلامی

مفهوم	مقوله
زمان‌شناسی در کار و توجه به زمان مناسب	زمان‌شناسی و فرصت‌شناسی
دارای حرفه و پیشه‌ی جدیدی	نوآوری در کار
انجام همه‌ی اقدامات از روی علم و عقل	مهارت و دانش در کسب‌وکار
صداقت در کار و پایبندی به تعهدات	صداقت در کار
روابط شفاف، دوستانه و صادقانه	روابط سالم
پذیرش ریسک معقول	ریسک‌پذیری
تأکیدات مکرر در تدبیر و به‌کارگیری عقل و عاقبت‌اندیشی	برنامه‌ریزی
نکوهش روزهای برابر و تاکید بر محیط مناسب کاری و آسایش و رفاه	بهبود محیط کاری
لزوم نظارت بر عملکرد کارگزاران	کنترل و نظارت
عدم سپردن کار به افراد با مهارت پائین	شایسته‌سالاری
آموزش و تقویت مهارت‌های کارکنان	آموزش و ارتقاء مهارت
نقش بشیر و نذیر بودن پیامبر در راهبری و پیشبرد اهداف	نظام انگیزشی تشویق و تنبیه

نگرش حاکم بر مدل حاضر، سازماندهی عناصر از کل به جزء بوده است. به گونه‌ای که هدف نهایی جامعه که همانا سعادت معنوی‌ست از طریق ایجاد رفاه عمومی برای جامعه که جنبه‌های جسمانی و معنوی افراد را در بر می‌گیرد میسر شود. برای تحقق رفاه عمومی، سه محور کلی اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی با محوریت ارزش‌های اخلاقی و اسلامی حاکم مورد توجه قرار گرفته که برای نیل به این کارکردها مورد نیاز است. برای دستیابی به این اهداف استراتژی‌های لازم ارائه شده است. بر اساس این رویکرد می‌توان مدل پژوهش را به صورت شکل زیر ارائه کرد.

شکل ۱. مدل توسعه‌ی پایدار کسب و کار در پرتو ارزش‌ها و اصول اسلامی

۵. بحث و نتیجه گیری

نتایج این پژوهش نشان داد که از بین باورها و اصول مورد بررسی، داشتن روابط سالم، کسب دانش و پایداری و ثبات در کار از بیشترین اهمیت برخوردارند از اینرو بر اساس نتایج حاصل پیشنهاد می‌شود که کسب و کارهای نوپا با تعریف برنامه کلان و راهبردی، نگاه بلندمدت نسبت به کسب و کار داشته باشند. همچنین در قالب همان برنامه‌ی راهبردی، برنامه‌های عملیاتی چندگانه‌ای را تعریف می‌کنیم که بتواند ضامن بقاء و تداوم کسب و کار آن‌ها در طول چرخه‌ی عمر کسب و کار و محصولات باشد. به علاوه با تعریف ضوابط دقیق، روابط سالم و رسمی و با ایجاد شرایط مناسب و دوستانه روابط غیررسمی را در کسب و کار تضمین کنند. لازم است با نیازسنجی آموزشی و تدوین برنامه‌ی آموزشی سالیانه نسبت به بروز رسانی کارکنان اقدام شود. این پژوهش نشان داد که اصول و ارزش‌های اخلاقی-اسلامی نقش مهمی در راه‌اندازی و پایداری کسب و کارها دارند. این اصول شامل تلاش و جدیت در کار، هدفمندی، انفاق، به یاد داشتن خداوند، وقت‌شناسی، و روابط سالم، به طور مستقیم و غیرمستقیم موجب ترغیب جوانان و فعالین اقتصادی به کارآفرینی و ایجاد کسب و کارهای نو می‌شوند. خلاقیت و نوآوری نیز در دنیای رقابتی

امروز حیاتی است و کسب و کارهای مبتنی بر فناوری باید به طور مداوم دانش و مهارت خود را بروزرسانی کنند. این پژوهش همچنین تاکید دارد بر اهمیت روابط سالم و پایداری در کسب و کار و نشان می‌دهد که داشتن چنین ارزش‌هایی به طور قابل توجهی در موفقیت و پایداری کسب و کارها مؤثر است.

پیشنهادات:

برنامه‌ریزی و استراتژی کسب و کار: کسب و کارهای نوپا باید برنامه‌های کلان و راهبردی با نگاه بلندمدت تعریف کنند و در طول چرخه عمر کسب و کار و محصولات خود از آن پیروی کنند.

تاکید بر آموزش و بروزرسانی دانش: نیازسنجی آموزشی و تدوین برنامه‌های آموزشی سالیانه برای کارکنان، با تاکید بر ارتقای مهارت‌های مرتبط با فناوری و اصول اسلامی.

روابط سالم و پایداری: ایجاد شرایط مناسب برای تضمین روابط سالم و دوستانه درون سازمانی و با مشتریان، و تمرکز بر برقراری روابط بلندمدت و مفید با تامین‌کنندگان.

تحقیق و توسعه مداوم: تشویق به انجام تحقیقات بیشتر در زمینه تأثیرات بلندمدت اصول اسلامی در کسب و کار و ادغام این اصول با روندهای نوین کسب و کار.

منابع

- احمدپور، محمود و سیدمحمد مقیمی (۱۳۸۵)، مبانی کارآفرینی، تهران، مرکز کارآفرینی دانشگاه تهران.
- الوانی، سید مهدی، آذر، عادل، دانایی فرد، حسن (۱۳۸۳). روش شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع، نشر اشراقی، صفار.
- تقی زاده، علی اکبر، (۱۳۹۱). عزت ملی در پرتو تولید ملی از منظر آیات و روایات، مشهد: انتشارات قدس رضوی
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۲). مفاتیح الحیاه، قم: مرکز نشر اسراء.
- جولیت ام، کوربین، انسلم استراس (۱۳۸۳) ترجمه بیوک محمدی، اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- حسن زاده، صادق (۱۳۸۵)، ترجمه الکافی تالیف محمد کلینی، انتشارات تهران قائم آل محمد، چاپ دوم.
- خنیفر، حسین (۱۳۸۵)؛ "کارآفرینی در نظام ارزشی"، ناشر؛ ایران نگین، مرکز کارآفرینی دانشگاه تهران؛ پردیس قم.
- رضایی، محمد مهدی (۱۳۹۵)، ترجمه توحید المفضل، نشر جمال.
- سبحانی، حسن؛ احقاقی، میثم؛ نادری، اسماعیل (۱۳۹۱)؛ کارآفرینی از منظر ادیان توحیدی با تاکید بر نظام اقتصادی اسلام؛ توسعه کارآفرینی.
- عبدوس، محمد تقی (۱۳۸۳) آموزه‌های اخلاقی-رفتاری، تهران: موسسه بوستان کتاب،
- غفاری، محمد جواد، (۱۳۸۵). ترجمه من لایحضره الفقیه تالیف شیخ صدوق، انتشارات تهران دارالکتب الاسلامیه
- کلانتری، میترا، کلانتری، عبدالحسین (۱۳۹۲). دینداری در نسل‌های مختلف، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران.
- موسوی همدانی، ابوالحسن (۱۳۶۴)؛ ترجمه بحارالانوار تالیف محمد باقر مجلسی، قم، انتشارات کتابخانه مسجد ولیعصر (ع).

معیدفر، سعید (۱۳۸۰)، ارزش های اجتماعی اخلاقی کار در ایران، تهران موسسه کار و تأمین اجتماعی، ویژه نامه پژوهش کار.

مقدس، یدالله، (۱۳۹۷). سیره معیشتی معصومان، تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

ملکی، امیرحسین؛ قلی پور، آریین؛ عابدی جعفری، حسن (۱۳۸۸)؛ بررسی آثار باورهای مذهبی بر گرایش به راه اندازی یک کسب و کار جدید؛ توسعه کارآفرینی.

منتظری، محمد، بهمنی، اکبر، فتحی زاده، علیرضا (۱۳۹۷). الگوی حکمرانی خوب از دیدگاه نهج البلاغه: گامی در جهت تبیین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، دوفصلنامه مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی.

مومنی راد، اکبر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: مراحل و اعتبار نتایج، فصلنامه اندازه گیری تربیتی. نصیری، علی (۱۳۹۷)، آشنایی با علوم حدیث، نشر هاجر.

Audretsch, David B & Boente, Werner & Tamvada, Jagannadha Pawan (2007). "Religion and Entrepreneurship", JENA Economic Research papers ; 14 (4); 36-75

Cant, M. (2012). Challenges faced by SMEs in South Africa: Are marketing skills needed? *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 11(10), 1107-1116.

Carrol, J, J. (2017). Failure is an option: the entrepreneurial governance framework. *Journal of Entrepreneurship and Public Policy*, 6(1), 108-126.

Cope, J. (2011). Entrepreneurial learning from failure: An interpretative phenomenological analysis. *Journal of business venturing*, 26(6), 604-623.

El Kalak, I., & Hudson, R. (2016). The effect of size on the failure probabilities of SMEs: An empirical study on the US market using discrete hazard model. *International Review of Financial Analysis*, 43(1), 135-145.

Fisch, C., & Block, J. H. (2021). How does entrepreneurial failure change an entrepreneur's digital identity? Evidence from Twitter data. *Journal of Business Venturing*, 36(1), 106015.

Gibb, A.A. (1993). Enterprise culture and education: Understanding enterprise education and its links with small business, entrepreneurship and wider educational goals. *International small business journal*, 11(3), 11-34.

Farsi J.Y., Jamali B., Marhamat L.F. (2014). Studying the role of organizational dynamic capabilities on entrepreneurial opportunity recognition. MAGNT Research Report, 2, 229-239.

Kuckertz, A., Berger, E., & Prochotta, A. (2020). Misperception of entrepreneurship and its consequences for the perception of entrepreneurial failure—the German case. *Behavior & Research*, 26 (8), 1865-1885.

McCraw, k. Thomas (2007). "Prophet of Innovation", the Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England

Olaison, L., & Meier, B. (2014). The abject of entrepreneurship: failure, fiasco, fraud. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 20(2), 193-211.

Pardo, C., & Alfonso, W. (2017). Applying "attribution theory" to determine the factors that lead to the failure of entrepreneurial ventures in Colombia. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 24(3), 562-584.

Williams, T. A., Thorgren, S., & Lindh, I. (2020). Rising from failure, staying down, or more of the same? an inductive study of entrepreneurial reentry. *Academy of Management Discoveries*, 6(4), 631-662.